

SZEMLE

Jókai-kódex, XIV–XV. század. A nyelvemlék betűhú olvasata és latin megfelelője. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi P. BALÁZS János. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981. 378, 1. (Codices Hungarici VIII.)

A Codices Hungarici sorozat a legjelentősebb magyar szövegkiadói vállalkozások közé tartozik. Tudománytörténeti szempontból azért, mert példaként szemlélhető rajta, hogy miként fejlődött és hová jutott a XVIII. század vége óta a középkori magyar nyelvű szövegek kiadása. Minden egyes kötettel vizsgáljuk azonban több magyar tudományszak, sőt a tudományszervezés is: ha minden egyes kódex számos kutatási terület elsőrendű forrása, a sorozat minden kötetét az érdekelt szakemberek bevonásával és együttműködésével kell elkészíteni.

A sorozat nyelvészek kezdeményezésére, még 1942-ben, éppen a *Jókai-kódex*szel indult. Előszavát Pais Dezső írta, a sajtó alá rendezés munkáját Szabó Dénes végezte, s ugyancsak ő gondozott két további kötetet 1942–44-ben (*Apor- és Guarý-kódex*). A folytatás 1960-ig várattott magára. A kiadási eljárás ekkor olyképpen módosult, hogy a korábban csak a kézirat hasonmásából és bevezetésből álló kötetekhez betűhív másolat és a magyar szöveg latin eredetije járult: így egyesültek a vállalkozásban a régebbi Codices Hungarici és Mészöly Gedeon Új Nyelvemléktárának előnyei. (A Jókai-kódex mostani kiadásában tehát azért nincs hasonmás, mert a szerkesztő Szabó Dénes kiadását ismertnek veszi.)

A vállalkozás 1960 utáni köteteit korántsem kísérte akkora figyelemmel a kritika, mint amennyit fontosságuk miatt feltétlenül megérdemeltek volna, s ma már megállapítható, hogy egyedül Stoll Béla írt valóban alapos ismertetést a sorozat VII. köteteként megjelent Müncheni-kódexről. Megállapította, hogy a betűhív átírás sajtóhibáinak kijavítására „nem ártott volna

legalább még egy korrektúra”, és tárgyalta a latin megfelelő szöveg kérdését: „Kritikai kiadásban a fordítás alapjául szolgáló eredetinek a lehető legpontosabb megállapítása ugyanolyan követelmény, mint a kiadott szöveg teljes megbízhatósága ... A Müncheni kódex kiadásának azt a részét, amely a latin megfelelőt tárgyalja, nem tekinthetjük kifogástalannak.” (ItK 1972, 544, 546.)

Stoll a sorozat minden egyes kötetével szemben alkalmazandó legfőbb kritikai szempontokra mutatott rá, és biztos, hogy hasonló eredményre jutottak volna más kötetekről írva más kritikuskok is. Nem sok munkával megállapítható ugyanis, hogy hibás olvasatok más kötetekben is akadnak, és másutt is elég hibásak a latin szövegek. A *Cornides-kódex* egy magyar helyére már V. Kovács Sándor rámutatott (ItK 1969, 750); latinjában annyi a tévedés, hogy itt talán tipizálásuk is elegendő. Vannak mindenekelőtt nem létező szavak (665: palveas = paleis; 667: lummis = nimis; inpludere = inpendere); kihagyottak, melyek a magyar fordításban megtalálhatók (665: quam [ipse] in matre sugisti = melyet tenen magad zoptal anyadban) s olyanok végül, amiket a kiadók tévedésből egymás után kétszer írtak le (673: ipsum ipsum). Hasonló hibák a *Példák Könyvében* is előfordulnak (119: perpalare = propalare). Stoll Béla bírálatát tehát mind a korábbi szerzők magukra vehették, mind a későbbiek tanulsággal olvashatták.

V. Kovács Sándor vetette fel azt a kérdést már említett kritikájában, hogy az egyes kötetek „bevezető vagy kísérő” tanulmányai „további bizonyításra váró feltételezések” első publikálására valók-e. Ő úgy gondolja, hogy nem; nem ez a lényeg azonban, hanem az, hogy megjegyzésével a sorozat egyik erősen támadható pontját, a szerkesztésbeli következetlenségeket és a megfelelő szabályzat hiányát érinti. A kötetek szövegtörténeti jelölési rendszere ugyanis következtelen, s nem

felel meg semmiféle kül- vagy belföldön használatos normának. Az igaz, hogy a zárójelk használatán az egész magyar textológiának kellene a hazai és az idegen szokások egyeztetésével segíteni, s ez nem a kötet szerkesztők feladata: övék a következtetések lennének. Azt tehát, hogy ha a *Példák könyvének* egész első lapja át van húzva, az átirásban jelölni kell (ha csakugyan kell), s nem lehet eltekinteni tőle azért, mert egyéb törlések miatt jelölése az adott esetben túl bonyolult lenne. Jó lett volna világosan leszögezni, hogy a latinban természetesen, de a magyar szövegben is alkalmazott rövidítések az anyanyelvben feloldatlanul maradnak: ilyen pl. a *-ber-szótag*, az *m* és az *n*. Ugyanakkor: a „Harmichad” (3) i-je felől elmarad a vonás, átirni sem szabad „Harminchad”-nak. Meg kellene állapodni abban is, hogy hasonló mellett érdemes-e lapalji jegyzetben hívni fel a figyelmet minden törlésre, s kell-e megjegyzéseket tenni a fordítás módjára, különösen ha a latin szöveg kiadók általi értelmezése félreértésen alapul (111: veni).

A *Müncheni-kódex* kiadójának azzal az alapkérdésével, hogy lehetőleg a fordító előtt fekvő latin szöveget kell megadniuk, már a *Cornides-kódex* sajtó alá rendezői szembe kerültek, s utódaikhoz hasonlóan nem tudták megoldani a feladatot. Temesvári Pelbárttal nem volt bajuk, bár nem érthető, miért kellett éppen az 1586-i velencei kiadást követniük, ami évtizedekkel későbbi lévén a kódexnél, a fordítók semmiképpen nem teheték maguk elé. Jobban meggyűlt a kiadók baja a *Legenda aureával*: ennek (a sok változat közül) egy minden jel szerint tetszőleges szövegét vették elő, nem mérlegelve a Th. Graesse-féle kiadás felhasználásának lehetőségét, s nem foglalkozva azzal sem, hogy melyik nyomtatott kiadványt látták a magyar tolmácsolók. Emiatt azt sem tudhatni például, hogy egy latinból kiesett szövegrész (739: *Caym fratrem suum occidere procuravi*) a *Legenda aurea* változata-e vagy gondatlanságból maradt ki (a magyarban ugyanis megvan).

Ilyen előzmények után jelent meg P. Balázs János *Jókai-kódexe*. A kiadó sokat tanult elődei hibáiból, talán a kritikákból, s e szabályzat nélküli sorozat keretei között a legjobbat igyekezett nyújtani. Legfőbb jellemvonása a pontosság és a magyar kutatás által ráhagyományozott ismeretanyag — lényegében Katona Lajos eredményeinek — gondos megőrzése. Túlzásba talán csak akkor esik, amikor úgy végigjegyzetel a szöveg magyar oldalán minden javítást, mintha a kutató nem láthatná a Szabó Dénes kiadásában megjelent fakszi-

milét. (A gyakorlatban láthatja, de meg kell kerítenie a 40 éves könyv egyik példányát.) Egyértelműen érdeme, hogy állást foglal a latin és a magyar szavakban egyformán rendszeresen előforduló, teljesen szokványos rövidítések feloldása mellett: valóban nem akadna medievista, aki ezeket megtartaná [mo[n]da, legim[us], p[ate]r, f[r]ate[r], frat[er], p[re]dicalny stb.).

P. Balázs János elődeihez hasonlóan találta magát szembe a latin szöveg fenntebb már érintett problémáival, s majdnem eljutott a legjobb megoldáshoz. Az eredetiek megkeresésével Katona Lajos után nem sokat kellett bajlódni; ami azonban még hiányzott, megtalálta. Munka közben észrevette s tudatosan hasznosította azt a ténnyt, hogy pontosan az a latin szöveg nem létezik már, ami a *Jókai-kódex* fordítója előtt feküdt: elővette tehát a már Katona által is használt Sabatier-kiadásokat, s ezeket úgy közölte le, hogy szövegkritikai apparátusukból jegyzetbe tette a magyaroknak jobban megfelelő változatot, és — még ugyancsak Katona nyomdokát követve — a Széchényi Könyvtár kéziratát (clmae 77) bedolgozta a variánsok közé. Gondolt rá, hogy a le nem fordított hoszszabb latin szövegrészeket is jelölje.

Az már nem a feltétlen érdemek közé tartozik, hogy Sabatier latin szövegeit gyakran a magyar helyesírásnak megfelelő interpunkcióval látta el. A tapasztalat arra tanít, hogy minden nemzet hajlamos a maga nemzeti ortográfiája szerint tagolni a latin mondatokat: nem lehet kétséges, hogy ebben a tekintetben egyetértésre kell jutniuk a magyar kiadóknak, de az egyetértés alapja nem lehet a magyar helyesírás. Még kevésbé helyeselhető, hogy a kiadó nem hasznosította a Sabatier és Katona kora óta megjelent számos új kritikai szövegkiadást. Bonaventura *Ferenc-legendáját* ma már nem XVIII. századi kiadásból szokás idézni, Bartholomaeus de Pisis *Conformitates*e ugyancsak megjelent újabbban, s magát a *Speculum perfectionist* is másként tárgyalja a mai tudomány, mint a Katona koráé. Különösen Marino Bigaroni *Compilatio Assisiensis*é kellett volna tekintetbe venni (Porziuncula 1975), amire Szörényi László volt szíves felhívni a figyelmemet.

A latin szövegekkel kapcsolatban általában sem árt hangsúlyozni, hogy valamely régi, XVII—XVIII. századi nyomtatott kiadás használatával aligha juthatunk közelebb a középkori magyar szöveg eredetiéhez. A legjobb, kritikai kiadást kell tehát elővenni, és annak (esetleg kiegészített) szövegváltozatait a jegyzetbe téve közelíteni meg az eredetét, amiből a magyar fordítás készült; abban a meggyőző-

désben persze, hogy a fordítás alapjául szolgáló eredeti örökre elveszett: megközelíteni lehet ugyan, rekonstruálni azonban soha.

P. Balázs János *Jókai-kódex* kiadása — az itt még nem említett *Birk-kódex* után — kétségtelenül a legjobb a Codices Hungarici 1960-nal megindult új sorozatában. Szüksége lenne azonban a sorozatnak szerkesztőre és az ő irányításával elkészített, szakemberek által megvitatott kiadási szabályzatra. Lázs Sándornak a *Magyar Nyelvben* nemrég megjelent cikke alkalmas arra, hogy a benne kifejtett javaslatok alapján végre szabályzat készüljön, s — az ismert és elismerésre méltó előzmények után — a magyar nyelv- és irodalomkutatásban felmerhetetlen jelentőségű kódexek a korszerű mai tudományosság színvonalán jelenjenek meg újból nyomtatásban, — az elkövetkezendő évszázad számára.

TARNAI ANDOR

Clavis Typographorum Librariorumque Italiae 1465—1600. Edidit Gedeon BORSA. Tom. I—II. Bp. 1980. Akadémiai Kiadó.

A könyvnyomtatás Európában, Németországot követően, — ahol a feltaláló, Johannes Gutenberg élt és működött, — elsőként, 1465-től Itália területén terjedt el. Sőt, az itáliai nyomdászat és könyvkiadás már az ő nyomtatványok időszakában, azaz a 15. században számszerűleg, de minőségi (könyvművészeti, tipográfiai) tekintetben is sok szempontból felülmúlta a németországit, s a 16. század folyamán is a legtöbb európai nyomda és kiadó — köztük kiemelkedő officinák és teljesítőképes kiadói vállalkozások — az Appennini-félszigeten működött. Nem véletlen tehát, hogy egy, a 15—16. századi európai nyomdákat és kiadókat számba vevő nemzetközi vállalkozás keretében Borsa Gedeon a budapesti Akadémiai Kiadó és a Baden-Baden-i Valentin Koerner Verlag gondozásában első két kötetként az itáliai tipográfiai és könyvkiadók számbavételéhez és tevékenységük vizsgálatához szolgáló „kulcs-”ot (*clavis* = kulcs) adta a kutatók kezébe. A *Clavis* ugyanis olyan nyomdász- és kiadástörténeti kézikönyv, alapvető segédlet, amely a mai Itália területén 1601 előtt működő nyomdászok és kiadók tevékenységi idejére, működési helyére vonatkozó adatokat tartalmazza sokoldalúan, több szempontból is.

A kiadó, Borsa Gedeon a mű Előszavában a nyomdászok és könyvkiadók számbavételén túl, amely a kiadványt a könyvtörténeti kutatás nélkülözhetetlen segéd-

könyvvé teszi, a további felhasználási területeket jelöli meg:

1. A történettudományt, elsősorban a helytörténetet, ezen belül is valamely korabeli itáliai terület vagy helység nyomdászattörténetét; 2. a könyvtári feldolgozó és a bibliográfiai feltáró munkát, ahol a mű az itáliából származó régi nyomtatványok kapcsán felmerülő problémák megoldásához, tisztázásához fontos adalékokkal, információkkal szolgálhat. Megjegyzni továbbá, hogy mivel az utóbbi időben a 15—16. századi nyomtatványok kutatása, feltárása világszerte egyre inkább előtérbe került, s ugyanazon nyomdászok és kiadók neve több, egymástól némileg eltérő formában fordul elő kiadványaikon és a szakirodalomban egyaránt, feltétlenül megvalósítandó ezek egységes használata. A *Clavis*-ba felvett névformák ezt az egységesítést kívánják szolgálni. Végül szól arról, hogy — mivel a továbbiakban terve van véve egy, az egész világ 1601 előtt működő nyomdászainak és kiadóinak hasonló kiadványban történő számbavétele — e mű tapasztalatai és tanulságai, s a róla megjelenő kritikák észrevételei, kiegészítései és korrekciói felhasználhatók lesznek ezen átfogó mű összeállításakor, szerkesztésekor. Ezért is kéri a szerkesztő a használókat (jelezve néhány problémát és máris felmerülő nehézséget), hogy megjegyzéseiket — a további munkát segítő — juttassák el hozzá.

A *Clavis* előszava, az ezt követő Útmutató a könyv használatához, továbbá a fejezetcímek és a tartalomjegyzék — lévén nemzetközi érdeklődésre számot tartó kiadványról szó — latin, olasz és német nyelven jelent meg. A használatot segítő Útmutatóban közli Borsa Gedeon azokat a tájékoztató megjegyzéseket, amelyek a kiadványban feldolgozott anyagra, adatokra, az adatok közlését eldöntő feltételekre, a szerkesztési nyelvre, a személynevek megkülönböztetési lehetőségeire és módozataira, a jogi személyekre és a névtelen (anonym) nyomdákra, továbbá a két kötet felépítésére, szerkesztetere (főrészek és függelék) vonatkoznak. Ez a használati Útmutató tulajdonképpen alapos, átgondolt, részletekbe menő, az alapvetően fontos és kisebb szerkesztési problémákat egyaránt tisztázó szerkesztési útmutató is egyben; segítségével, tanulmányozása nyomán a kutató, a használó biztosan eligazodik a gazdag és jól elrendezett adatanyagban.

A *Clavis* — ahogy említettük — a mai Itália területén 1601 előtt működő nyomdászokról és kiadókról ad áttekintést. A szerkesztő e két tevékenységi területen dolgozó személyeket, testületeket világosan és egyértelműen megkülönbözteti egymás-

tól. Nyomdásznak csak a műhelyek tulajdonosait és vezetőit tekinti, az azokban dolgozó többi személyt (korrektorokat, segédek stb.) még akkor sem veszi figyelembe, ha a közreműködésükkel készült nyomtatványokon szerepel is a nevük. Kiadóként (*-gal jelölve) azokat szerepelteti, akik saját nyomdával nem rendelkeztek és nyomtatott műveket foglalkozásszerűen, haszonszerzés céljából mások nyomdájában készíttettek. A kiadást csak szellemi munkájukkal segítő személyek (szerkesztők, fordítók, kommentátorok stb.), illetve a kiadási költségeket nem a profitszerzés érdekében vállaló egyének (mecenások, saját munkáikat kiadó szerzők stb.) nem kaptak helyet a mű főrészében szereplő kiadók között. A tevékenységük valamely időszakában kiadóként is működő nyomdászok az adott időben is nyomdászként szerepelnek. Csak azok a nyomdászok és kiadók kerülhettek a műbe, akiknek a munkájáról saját kiadványaik vagy megbízható levéltári források tanúskodnak. A szakirodalom adatait alapos kritikai vizsgálódás után fogadták csak el a szerkesztők. Az egykorú nyomtatványokon valamilyen okból szándékosan hamisan szerepeltetett, fiktív nyomdász-, kiadó- vagy városneveket „[pseud.]” jelöléssel és a nevek olasz nyelvű feloldásával kiegészítve a főrészben közölte. Az adatokat — bizonytalanság esetén — kiegészítő szövegeket az egységesség végett a 15—16. századi európai tudományosság nemzetközi nyelvén, latinul fogalmazta meg.

A nyomdászok és kiadók adatainak az összegyűjtéséhez, kiválasztásához, felvételehez a különböző kiegészítésekhez és korrekciókhoz Borsá Gedeon jelentékeny mennyiségű publikált és publikálatlan forrásanyagot dolgozott fel. A már közreadott források között nyomdák és kiadók jegyzékei, gyűjtemények katalógusai, bibliográfiák, enciklopédiák, tanulmánygyűjtemények, évkönyvek és folyóiratok szerepelnek. A nem publikált forrásanyagba néhány könyvtár nyomdászatalógusa és a különböző levéltárak anyaga tartozik. Külföldi és hazai könyvtárak szövegei és írásban ugyancsak hasznos adatokkal, információkkal segítettek a szerkesztési munkát. (A források jegyzéke s az adatokat szolgáltató levéltárak neve és könyvtárakos névjegyzéke a mű függelékében található.)

A *Clavis* szerkezetileg 2 nagyobb egységből: a főrészekből és a függelékből áll. A főrészek a nyomdászokról és a kiadókról működési helyüknek és tevékenységük időtartamának az adatait közölné adnak áttekintést. Az impresszum adatainak megfelelően ez az első rész 3 nagyobb fejezetre

tagolódik: 1) személynevek, 2) időrend és 3) működési hely szerint. A Személynevek című I. részben a nyomdászok és kiadók a megállapított egységes névforma szerint vannak ábécé-rendbe sorolva, az ettől eltérő összes névformáról utalás történik a felvett névalakra, amely után az összes többi névvariáns betűrendben felsorolva található. A nevet a nyomdász vagy a kiadó működési időszakát jelölő évszámok követik, majd harmadik helyen a tevékenységi hely (több helység esetén ezek időrendben következnek) áll.

A természetes személyek nevét e részben (de a másik két főrészben is) még akkor is egyenként vette fel a szerkesztő, ha közös nyomdával vagy kiadóval rendelkeztek, azaz nyomdászi vagy kiadói munkásságot csak közös cégen belül folytattak. Első módosító javaslatunk erre a szerkesztői megoldásra vonatkozik: a jövőben ajánlatos lenne ilyen esetekben a közös cég mindkét tagjának a neve után kölesönösen jelölni, hogy társa volt a másiknak. Ha a tájékozódni kívánó szakembernek, kutatóknak erről esetleg nincsen tudomása, megtevesztő információt szerez a *Clavis*-ből. A cégtársak ilyen jellegű jelölése módot adna arra is, hogy egy-egy ország nyomdai és kiadói vállalkozásainak a számát megállapíthassuk; az Itáliával foglalkozó két kötet alapján erre ugyanis nincsen lehetőség; ennek segítségével csak a nyomdászok és kiadók száma határozható meg, a cégeké azonban nem.

Az „Időrend” című II. rész évenként, s egy éven belül helységnevek szerint ábécé-rendben tartalmazza a nyomdászok és a kiadók nevét. A III. részben működési hely szerint található. Itt a helységek a mai hivatalos elnevezésük szerinti betűrendben követik egymást; minden más, akár az egykorú nyomdai művekben, akár a szakirodalomban található, s ettől eltérő névformáról utalás történik a mai helynévre. Egy-egy helységen belül a nyomdászok és kiadók a működési idejük szerinti időrendben, az azonos időszakban tevékenykedők ábécé-rendben következnek. E rész végén „Itália” cím alatt azok a 15. századi névtelen nyomdák kaptak helyet, amelyek nem voltak lokalizálhatók.

A főrészhez több fejezetről álló Függelék csatlakozik, amely részint a főrészben szereplő adatokat más szempontból világítja meg, részint kiegészíti azokat. A „Kihagyott személyek” című fejezetben azoknak az adatai kaptak helyet, akik a fő-részből a szerkesztési koncepcióból adódóan kimaradtak (pl. mecenások, segédek, korrektorok stb.). Második észrevételként szabadjon itt megjegyeznünk, hogy hasznos lenne a későbbiekben feltüntetni, hogy

e személyek tevékenysége melyik nyomda, illetve kiadó keretében történt. Munkájukkal ugyanis hozzájárultak az ott készült kiadványok létrejöttéhez, tartalmi, illetve tipográfiai megformálásához. „Az előnevek jegyzéke” című részben a főrészben szereplő előnevekről történik utalás a családnévre, vagy más olyan megkülönböztető névformára, amelyen az illető személy szerepel. Függelékben kaptak helyet azok az örmény, cirill, görög és héber nyelvű munkákat készítő nyomdászok és kiadók is, akik csak nem latin betűkkel dolgoztak. Következő fejezete a Függeléknek az „Egy városon belüli közelebbi helyadatok jegyzéke.” E helyadatok (pl. utcák, utak, hidak, várak, kapuk, egyes épületek) a város neve után betűrendben találhatók. Meggondolandó, hogy indokolt-e ezeket a főrész III. részétől (Működési hely) elszakítva itt közölni. Kutatási szempontból tekintve semmiképpen nem! A megfelelő városnév után az illető nyomdász, ill. kiadó nevével feltüntethető lenne az a közelebbi hely, ahol ő a városon belül működött. A kutató a nyomda helyét keresve a városnévvel keresi azt; logikusan, szervesen oda is tartozik. A források — már említett — jegyzéke előtt még egy fontos része van a függeléknek, s ez „A nyomdahelyek jegyzéke Itália térképével”. Minden olyan itáliai helység, ahol 1601 előtt nyomdász vagy kiadó dolgozott, megtalálható a betűrendes helynévjegyzékben, s ennek segítségével a térképmellékleten. Tartalmazza a helynévjegyzék az ott dolgozó nyomdászok és kiadók tevékenységi idejét, valamint a nyomdászok és kiadók számát: a 15. században, a 15–16. században, a 16. században, továbbá 1601 előtt összesen.

E rövid ismertetésből is kiténik, hogy a *Clavis Typographorum Librariorumque Italiae 1465–1600* valóban fontos kézikönyv. Nélkülözhetetlen segédkönyve nemcsak a történettudománynak, a helytörténetnek, a nyomdásztörténetnek s a könyvtári és bibliográfiai tevékenységnek, ahogyan ezt Borsa Gedeon a mű Előszavában szerényen körvonalazta. Jóval több ennél! Nem nélkülözheti a művelődés- és a tudománytörténeti kutatás sem. A 15–16. századi Itália Európa egyik legjelentősebb, gazdasági, politikai, tudományos, irodalmi, művészeti, művelődési szempontból kiemelkedően fontos területe. Az ott megjelent nyomdatermékek tartalmi, tipográfiai és könyvművészeti elemzése, s az ezeket létrehozó nyomdászok és kiadók tevékenységének vizsgálata Európa és az egész emberiség művelődését tekintve lényeges feladat. S ehhez nyújt hatékony segítséget a Borsa Gedeon kiadásában napvilágot látott kiadvány, amelynek folytatása, s

annak keretében az egész világ 15–16. századi könyvnyomtatóinak és könyvkiadóinak számbavétele maradóan eredményes lesz a kiváló kutató koncepciózus könyvtörténeti munkásságának.

FÜLÖP GÉZA

Szabó Flóris: A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok. Bp. 1981. OSZK. 240 p. Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai 2.

A *Magyar Könyvszemle* múlt évi harmadik számában mutatta be Vizkelety András a *Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai* c. sorozat első kötetét. (MKSzle 97/1981/3. 249–250. p.) A második kötet ismertetésének bevezető soraiiban hadd utaljunk az ő recenziójára, amelyben számba vette a hazai kéziratkatalógusok megjelenésének bevezető soraiiban hadd utaljunk az ő recenziójára, amelyben számba vette a hazai kéziratkatalógusok megjelenésének előzményeit, a jelen sorozat létrehozóit, gondozóit, résztvevőit.

A sorozat második kötete a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár 1850 előtti kézíratainak leírását tartalmazza. A kéziratokkal való ismerkedés első szakaszában rögtön szembetűnik, hogy az egyik legrégibb könyvtárunkból hiányoznak közel hétszáz év magyar művelődéstörténetének dokumentumai. Hogyan lehetséges az, hogy Pannonhalmán, amelynek neve is azt van hivatva kifejezni, hogy mindig szoros kapcsolatban volt az ország anyagi és szellemi kultúrájával, nem találkoznak a magyar múlt könyvtörténeti emlékeivel? (Itt jegyezzük meg: a könyvtár kódexeiről külön katalógus készül, mi itt kizárólagosan a magyarországi eredetű kódexek és kéziratok hiányáról beszélünk!)

A kötet elején levő könyvtártörténeti összefoglaló azonban szinte illusztrálja a fentebbi állításunkat. A Főapátsági Könyvtár részesedett az ország virágzó évszázadainak eredményeiből, és osztozott a viharos időszakok viszontagságaiban. Története szinte modell egy általános magyarországi középkori könyvtár történetéhez. Az alig száz éves könyvtárnak 1090 körül kb. 200 művet tartalmazó 80 db kódex volt a birtokában. Bár a későbbi évszázadokból sajnos nem rendelkezünk ilyen konkrét bizonyítékokkal a könyvtárat illetően, de ismerve a szerzetesi élet rendszabályait, az iskola — az oktatás — a könyvmásolás — a liturgikus élet kapcsolatait, következtetni tudunk a könyvtár további növekedésére, amely biztosan összhangban volt a pannonhalmi bencések XIV. századi fénykorával. A rend történetének alakulásával változott a könyvtár sorsa is. A hanyatlást

ebben a vonatkozásban már a kortársak is regisztrálták: az 1508-as rendi vizitációkor készült összeírásban Pannonhalmra nem is szerepelt. Valószínű, ha kiemelkedő helyet foglalt volna el a magyarországi bencés apátságok közül, itt is részletes leltárt készítettek volna. A három részre szakadt ország sorsában osztozott az apátság is. A török elől az értékesebb könyveket, kincseket elmenekítették, végül Pozsonyba kerültek, ahol az esztergomi érsekék házában letétként őrizték őket. Ezek a könyvek azonban soha nem kerültek vissza Pannonhalmára. A katalógusból tehát ezért hiányoznak a középkori magyarországi kéziratok.

A rendi élet csak 1637 után indult meg újra Pannonhalmán. A Mária Terézia uralkodása idején bekövetkezett fellendülést, amely a könyvtár jelentős gyarapodását is magával hozta, megszakította II. József abolicíós rendelete. A felosztáskor készített összeírásból tudjuk, hogy a könyvtár a kerengő északi szárnyának — akkor még létező — emeletén helyezkedett el. Ekkor 4232 kötetet vettek lajstromba, de kéziratokról nem készítettek külön feljegyzést. Amikor 1802-ben visszaállították a rendet, a gimnáziumi oktatást kapták a bencések feladatul. A könyvtár állományát ennek megfelelően kellett bővíteni: az iskolai oktatást, a tanári felkészülést és a teológiai képzést kellett a könyvtári beszerzésekkor szem előtt tartania a könyvtárosoknak. A jelenlegi kézirtatár története tulajdonképpen ekkor kezdődött. 27 db. kéziratot kapott vissza a könyvtár a felosztott és jobbára elárverezett könyvtár anyagából.

A Főapátsági Könyvtár kézíratainak gyarapodásában jelentős szerepet játszott Paintner Mihály exjezsuita kéziratgyűjteménye, amelyet 1825-ben kapott ajándékba a könyvtár. A rend tagjainak hagyatéka is növelte a kéziratok számát, és jelentősen gyarapodott az állomány különböző ajándékozás kapcsán is. Pl. Paur Ivánnak, Széchenyi István levéltárosának a gyűjteményével.

A Főapátsági Könyvtárban három nagy gyűjteménybe osztották a kéziratokat: Benedictina névvel jelölik a bencés rendtagok hagyatékát magában foglaló és állandóan növekedő csoportot. A nem bencés eredetű anyagot két részre osztják: a nem bencés eredetű magyar nyelvű kéziratok, amelynek a Hungarica nevet adták, ez a gyarapodás sorrendjében egymás mellé kerülő magyar nyelvű kéziratok csoportja. A nem bencés eredetű idegen nyelvű anyagot a Jesuitica csoportba katalogizálják. Az elnevezéssel róttá le a könyvtár hálóját Paintner Mihály emléke

előtt, mivel az ő gyűjteménye alkotja ennek a csoportnak a nagy részét. Az elnevezés kicsit félrevezető, mert ide nemcsak jezsuita vonatkozású kéziratok kerültek, hanem pl. idegen nyelvű történelmi, nyelvészeti munkák is. A kéziratok feldolgozója a könyvtár történetének ismeretése végén pontos eligazítást nyújt a katalógus használatához, amelyet egy közös betűrendbe szedett hely- és névmutató könnyít meg.

A katalógus részletes tanulmányozása során a XVIII/XIX. század művelődésének és műveltségének a képe bontakozik ki előttünk. A kéziratok között számos olyat találunk, amely a kor történetírásának szolgált forrásul: Pray György oklevélmásolatai, Paintner másolatai, jegyzetei, anyaggyűjtése. Az akkori jelenkor történelmére vonatkozik a Rákóczi-szabadságharcra foglalkozó egykorú kézirat (893. tétel), a türelmi rendelet másolatai (1029. tétel), a francia forradalom naptári reformjáról készített jegyzet (779/1. tétel), a Napóleon elleni gúnyvers és az országgyűlésekkel kapcsolatos jegyzetek (565. tétel). Egykorú ismeretlen szerzőjű kézirat Széchenyi István *Hitelére* reagál (624. tétel). A kor természettudományát is képviselik kéziratok a könyvtárban. „Sätze aus der Naturlehre” (826. tétel) és őriznek egy 1775-ből származó, orosz nyelvű kéziratot, amely Lomonoszovnak 1759-ben nyomtatásban megjelent művének másolata (965. tétel). A korabeli könyvtárosokat Michael Denis képviseli, bár igaz, hogy nem könyvtári szakember, hanem tudósi és költői minőségben (963., 1008/12. 1009/12. tétel). A magyar könyv és könyvtártörténetre is találunk forrást: „Schier, X.: *Dissertatio de Regiae Bibliothecae Mathiae Corvini ortu, lapsu, interitu et reliquiis.*” (805/9—15. tétel), *De versione Bibliorum Ungarica.* (805/16—17. tétel), *Etwas von den Buchdruckereyen des 15-ten und 16-ten Jahrhunderts in Ungarn und Siebenbürgen.* (861/2. tétel). Találkozunk szakmai kézirattal is: *Instructio pro Bibliothecario Universitatis Regiae.* (861/11. tétel). Különösen gazdag forrásanyag áll rendelkezésre a jezsuita színtérrel és a magyarországi felvilágosodás és reformkori iskolatörténettel foglalkozó kutatóknak. Természetesen a könyvtár jellegéből következően gazdag kézirat anyag van a teológiának. Itt csupán érdekességként idézzük ebből az anyagból azt a horvát nyelvű prédikációskötetet, amely Rómer Flóris tulajdonában volt. (1041. tétel) A kor teológiai áramlatai közül a janzenizmus van jelen. (1046. tétel). Találunk értekezést az unitárius teológiáról (1104. tétel) és egy anabaptista kéziratot 1654-ből, (945. tétel).

Utoljára hagytuk a könyvtár azon kéziratának ismertetését, amelyek a könyvtárat szorosan a felvilágosodás és a reformkor magyar irodalmához kapcsolják. Talán nem is azt kellene hangsúlyozni, hogy számos Kazinczy-levél van Pannohalmán, vagy Guzmics Izidor és Czuczor Gergely hagyatékát is itt őrzik, és hogy a levélírók között találjuk Vörösmarty Mihályt, Virág Benedeket, Verseghy Ferencet, Széchényi Ferencet, Faludi Ferencet, Bajza Józsefet. Sokkal jelentősebbnek azt a tényt érezzük, hogy utolérhetjük a mű és az olvasó kapcsolatát a kor irodalmi műveinek másolataiban vagy az azokra való reagálásban. Ebből a szempontból nem érdektelen Mikes leveleiből kiírt recept: „Hasznos jegyzetek és kivonatok Mikes Kelemen leveleiből”. (634. tétel). Bessenyei György munkáinak 1778 előtti másolata a pesti pálos könyvtáráé volt, majd a pápai Bencés Gimnázium tanári könyvtáráé lett a XIX. században. (641. tétel). Másolták Faludi Ferenc verseit is, (627. tétel) és egy RMK kötetet is: Liszti László: *Magyar Márs, a vagy Mohách ... emlékezete*. (669. tétel). A könyvtár anyagában számos kéziratot énekeskönyvet is találunk, ezek azonban már ismeretek voltak a szakirodalomban a katalógus megjelenése előtt is.

A Pannonhalmi Főapátság könyvtárában lévő 1850 előtti kéziratok katalógusának tanulmányozása újból bebizonyította, hogy mennyire fontos volt ennek a sorozatnak a létrehozása. Olyan szerzőkről, művekről is tudomást szerezhet a kutató, akiknek nem a személye és műve, hanem a működése, illetve művük léte a fontos. Gyakorlatilag a XVIII—XIX. század fordulójának és a reformkornak művelődés-és kortörténetéhez eddig nehezen hozzáférhető forrásanyagot helyeztek a sorozat létrehozói és a jelen kötet szerzője a kutatók kezébe.

KÖRMENDY KINGA

A Ráday Gyűjtemény Évkönyve 1981 II.
Budapest 1982, 365 l.

Egy régi vállalkozás felújításáról számolhatunk be, hiszen a Ráday Gyűjtemény első évkönyve több mint negyedszázada jelent meg. Az utóbbi évtizedben lassanként ismét ébrednek az egyháztörténeti kutatások, több kitűnő tanulmánykötet mellett a *Studia et Acta Ecclesiastica* három vaskos kötetet jelzi ezt. Öröndetnek, hogy most új fórumot is kapott művelődéstörténeti kutatásainknak e hosszú ideig meglehetősen elhanyagolt területe. Az új évkönyv célkitűzései a régié: elsősorban a Ráday Gyűjtemény anyagának közzététele,

mély, tartalmi feltárása, s ehhez kapcsolódó tanulmányok közlése, de helyet kaptak a kötetben olyan tágabb értelemben vett művelődéstörténeti írások is, amelyeknek témája kapcsolatos az egyházak tevékenységével vagy vallási felfogásával.

Könyvészeti szempontból ismertetésünk élére Koós Judit tanulmánya kívánkozik: *A Rádayak könyvgyűjteményének kialakulása és könyvművészeti ritkaságai*, amely a könyvtár történetének összegző ismertetése után Ráday Gedeon bibliofil szempontokat követő gyűjtemény-gyarapító tevékenységét követi nyomon. A kötetben harmadik egy gondosan annotált, fekete-fehér illusztráció mutatja be a könyvtár legbecesebb könyvművészeti értékeit. *Szathmári Paks Pál levelei Franakerből*, amelyeket az évkönyv adattári részében Hörcsik Pál közöl, ugyanehhez a témához kapcsolhatók, hiszen a későbbi sárospataki tanár mint Ráday pártfogoltja egyben „könyveszerző ügynök” is volt. Ráday Pál feleségének, Gedeon anyjának, Kajali Klárának Beliczay Angéla által közölt levelei pedig nemcsak a bibliofil főúri családról alkotott képünket mélyítik el, hanem fényt vetnek a XVIII. századi „nagyasszonyok” egyik tipikus alakjának életmódjára, érdeklődési körére, feladataira is.

A könyvkiadás, nyomdatörténet témakörét több rövidebb közlemény is érinti: Benda Kálmán *Lipsiai Pál levele 1619-ből*, a XVII. század elején Debrecenben működött nyomdász életéről, magyar nyelvtudásáról tesz közzé eddig ismeretlen adatokat. Richard Pražák *Szenci Molnár Albert Prágában* című rövid tanulmányában Szencinek néhány humanista prágai kiadvány létrejöttében játszott szerepét ismerteti, s addig ismeretlen latin nyelvű verseket is közöl Molnár Alberttől. Pál Endre és Fekete István közös írása, *Egy előfizetési névjegyzék tanulságai 1803-ból* értékes művelődés-szociológiai adatokkal szolgál Márton József 1803-ban Bécsben megjelent magyar—német és német—magyar szótára előfizetőinek társadalmi, területi rétegződését elemezve. Miskolczi Ambrus *Az iránitadás és a társadalmi rétegződés Erdélyben 1820—30-ban* pedig már kifejezetten a művelődés-szociológia területére vezet az olvasót, az írni tudók vékony rétegét mint potenciális olvasóközönséget is számba véve.

A pedagógiatörténettel foglalkozók érdeklődésére több jelentős és nagyobb lélegzetű írás is számíthat. Szücs Jenő a sárospataki kollégium „fundációját” helyezi új megvilágításba az iskola eddig számon tartott alapítási évszámát is jelentősen módosítva, az események menetét a maguk dinamikájában felsorakoztatva, Sá-

rospatak reformációjának kezdetei című munkájában. Tóthné Polonyi Nóra *A református egyház küzdelme önálló iskoláigye védelmében 1790—1848* eddig teljesen feltáratlan forrásanyagra építve szemlélteti, hogy a református egyházkerületek éppen erőtlenségükre, azaz decentralizált voltukra támaszkodva őrizhették meg oktatásuk függetlenségét az uniformizáló és a birodalom oktatási rendszerébe való integrálódást célzó, fennállásukat is veszélyeztető bécsi követelésekkel szemben. A szerző mondani- valóját az adattári részben bőségesen dokumentálja is: *Iratok a Dunamelléki Református Egyházkerület iskolapolitikájához a 19. század elejéről* című forrásközlésével.

Szabó Miklós néprajzi tárgyú cikke mellett a további rövidebb közlemények és adatközlések e folyóirat profiljához kevésbé vágnak. Ezek szerzői: Szakály Ferenc, Gouth Kálmán, Bucsay Mihály, Bottyán János, Sas Péter egy-egy nagy alkotó munkásságához szolgáltatnak fontos és minden esetben új adatokat. Szegedi Kis István és Skaricza Máté, Bél Mátyás, Kossuth Lajos, Ady Endre és Koós Károly életéhez kapcsolódnak ezek az írások.

HELTAI JÁNOS

Rozsondai Marianne: Anton Koberger működése és a Koberger-kötések problémája. Bp. 1978. Az MTA Könyvtárának közleményei. 148 l. 75 t.

A szerző 1976-ban nyújtotta be bölcsész-doktori disszertációját az Eötvös Loránd Tudományegyetemhez *Anton Koberger, a nyomdász, kiadó és könyvkereskedő a kötéskutatás tükrében* címmel. A most ismertetett mű ennek átdolgozott, újraserkesztett és további kutatási eredményekkel gazdagított változata. Maguk a kutatások 1969 óta folynak. Az Akadémia Könyvtárában ekkor indult meg a történeti kötéstáblák rendszeres feldolgozása. Az ősnymtatvány-állomány és az antiqua-gyűjtemény kötéseiről a kötéskatalógus elkészült. A katalóguscédulák nemcsak a könyv adatait és a kötéstáblák leírását tartalmazzák, de a kötéstáblán látható díszek (bélyegzők, görgetők, lemezek) levonatait is.

A kutatási eredmények kis részét néhány cikk már ismertette. A kötések egy nagyobb csoportja a nürnbergi Anton Kobergerrel volt összefüggésbe hozható. Az Akadémia Könyvtára Koberger-kötéseiről a szerző először az 1974-es *Gutenberg-Jahrbuch*-ban jelentetett meg összefoglaló tanulmányt, majd a kiadói kötések problémája felől közelítve meg a témát, a *Magyar Könyvszemlében* (1977/2).

Rozsondai Marianne ezek után kiterjesztette a Koberger-kötések kérdésének kutatását az Országos Széchényi Könyvtár és az Egyetemi Könyvtár ősnymtatvány-állományára is. Így született meg a most bemutatott összefoglaló könyv 1978-ban.

A bevezető után a szerző ismerteti Anton Koberger életrajzát (1440-es évek első fele—1513), majd a következő fejezetekben sok-sok művelődéstörténeti érdekességet felemlítve bemutatja Nürnberget, a várost, ahol Koberger élt, szól a könyvillusztrálásról, ezzel kapcsolatban Koberger és Albrecht Dürer kapcsolatáról, majd Koberger nyomdászati, kiadói és könyvkereskedői tevékenységéről.

A harmadik nagy fejezet magáról a kötéskutatásról szól, erről nyújt rövid áttekintést, de csak olyan részletességgel és azzal a szándékkal, hogy a következők megértését elősegítse.

A könyv legfontosabb és legnagyobb fejezete a negyedik. Elsősorban a szakemberek szűkebb körének szól. A szerző mintegy négyezer ősnymtatványból kiszűrt hetvenöt Koberger-féle kötetet elemez. A kötéstáblák díszítésének szerkezetét, a felhasznált ornamentika, bélyegzők, görgetők, lemezek egyezése és különbsége alapján a tárgyalta kötések tizenkét csoportra osztja. Sorrendjük Kyriss nürnbergi könyvkötőműhelyeinek sorrendjét követi. A ma elfogadott gyakorlat szerint két kötés egy műhelyből való származásának kimutatásához legalább három azonos bélyegző szükséges. Ettől, ha csak lehet, a szerző sem tér el. A kötések elemzésénél a felhasznált díszítő motívumokat a nemzetközi szakirodalomban már ismert és meghatározott gótikus díszítő motívumokkal veti össze. (Elsősorban Kyriss, Ernst: *Verzierte gotische Einbände im alten deutschen Sprachgebiet. 1—4. Bd. Stuttgart, 1951—1953, valamint Schmidt, Adolf: Verlegereinbände Anton Kobergers zu Nürnberg in der Landesbibliothek zu Darmstadt. Archiv für Schreib- und Buchwesen 2 (1928) című művére hivatkozik.)*

Kutatása eredményeit az ötödik fejezetben foglalja össze. Megállapítja, hogy bár a kötések tizenkét csoportba sorolása jogos, az egyes csoportok között mégsem lehet éles határt húzni, tehát a tizenkét csoport semmiképpen sem jelent ugyanannyi műhelyt. De egyértelműen megállapítja, hogy a kötések Nürnbergben készültek, mégpedig vagy a Koberger-nyomda könyvkötőműhelyében — a szerző bebizonyítottan tartja ennek létezését is —, vagy más nürnbergi könyvkötőnél, de Koberger megrendelésére és költségére. A szerző osztja a német kötéskutatók álláspontját a kiadói kötésekkel illetően. Vagyis a XV. sz.-i

kiadói kötések esetében nem az a lényeg, hogy ki kötötte azokat, hanem az, hogy kinek a megrendelésére és költségén. Így tehát jogosan használhatjuk a Koberger-féle kiadói kötések fogalmát a XV. században.

Az összefoglalóban a szerző kijelöli a további feladatokat is. Legfontosabbnak tartja a hazai, a XV. század végén, XVI. század elején hazánkba került Koberger-nyomtatványok Magyarországon készült kötéseinek felkutatását. Ezek lennének Koberger budai könyvkereskedelmi kapcsolatainak kézzelfogható bizonyítékai.

A könyvhöz még hetvenöt képtábla tartozik, a kötéstáblák bélyegzőinek 1:1 méretben készült levonatainak fényképeivel. Szépek ezek is, a többi bőséges illusztráció is. Szerepük korántsem „csak” díszítő. Ezek nélkül szakember is aligha tudná nyomon követni a szerző mély elemzéseit, laikus megérteni is nehezen. Így viszont érvelés meggyőző, világos, további kutatásokhoz nélkülözhetetlen.

Külön ki kell emelni, hogy Rozsondai Marianne közli a témára vonatkozó irodalom csaknem teljes jegyzékét; a kötéskutatás iránt érdeklődőknek nagy szolgálata tette ezzel. A könyvben való eligazodást jól segíti a konkordancia-jegyzék, a be-kötött művek jegyzéke, a kötéstáblák csoportonkénti megoszlásának feltüntetése. A német nyelvű összefoglaló jó tömörítése a műnek.

Ismertetésünk befejezéseként: csak elismeréssel lehet szólni a szerző alapos, időigényes munkájáról, széles körű tájékozottságáról. Bár könyve elsősorban szakembereknek szól, mégis alkalmas arra, hogy a bibliofilek táborában a kötéskutatás iránti érdeklődést felkeltse, megalapozza, elmélyítse.

BEÖTHYNE KOZOCSA ILDIKÓ

Moritz Csáky: Von der Aufklärung zum Liberalismus. Studien zum Frühliberalismus in Ungarn. Wien 1981. 272 l. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften

A magyar történeti kutatás sajátos módon többnyire megállt 1795-nél, hogy azután nagy ugrással 1825-nél folytassa. Az indoklás az volt, hogy a magyar jakobinusok kivégzésével és bebörtönzésével a felvilágosodásból fakadó demokratikus és polgári törekvéseket elfojtották, s azok majd csak a reformkorban indulnak újra, előről kezdve mindent. E szerint a felfogás szerint az 1790-es évek és az 1820-as évek mozgalmai közt nincs összefüggés, nincs kapcsolat.

Csáky Móric ezt a kereken három és fél évtizednyi időt veszi vizsgálat alá, 1790-től 1825-ig. Elsősorban a kor politikai gondolkozása érdeklő, az, hogyan vélekedtek az emberek az államról, annak feladatairól, konkrétan a magyar alkotmányról, Magyarországnak a Habsburg-birodalomban való helyzetéről és a polgári irányba mutató politikai, valamint társadalmi reformról. Vizsgálja a könyv az itt élő különböző nemzetiségeket egybefogó Hungarus-tudat és patriotizmus jelenlétét, majd az új magyar tudatformák jelentkezését, amelyek már a nacionalizmus szellemében fogantak. Hogy nyomon követhesse az eszmék terjedésének útját, áttekinti az iskolarendszert, a tananyagot és a különböző iskolákból kisugárzó szellemet, mint ami formálta a közvéleményt, az emberek mentalitását. Kutatásaiban a szerző mindig az elsődleges anyaghoz nyúlt vissza, eddig alig vagy sehogyan sem nézett levéltári iratokat szőllalt meg, s amit külön is szeretnénk kiemelni, gazdagon idézi a korabeli nyomtatott és kéziratok röpirat-irodalmat. Figyelemre eddig alig méltatott brosrúkat, pár oldalas eszme-futtatásokat is bevon kutatásaiba mint a politikai és társadalmi gondolkodás forrásait.

A könyv legfontosabb eredményeit így foglalhatjuk össze: az 1790-es évek politikai és társadalmi reformtörekvései korántsem tűntek el 1795-tel. A rendőri terrornak sikerült megakadályoznia, hogy a politikai életben nyíltan szóhoz jussanak, a társadalom mélyében azonban tovább éltek. Az 1790-es nemesi patrióta-reformmozgalom és a magyar jakobinusok radikális társadalmi törekvései — mondja Csáky — kezdettől fogva sok szállal kapcsolódtak egymáshoz. A forradalmi próbálkozást a jakobinusok elleni per elnémította, a reformtörekvések azonban tovább éltek, az arisztokrácia egy része és a művelt köz-nemesség körében egyaránt. 1825-ben tehát nem a semmiből, a nullpontról indult a reformkorszak, hanem a 18. század végi hagyományok friss hajtásaként, a megváltozott körülmények között persze részben megváltozott tartalommal. A külső szemlélő előtt tetszalottnak tűnő időszak, az 1790—1825 közötti évek — mondja Csáky — valójában a nagy változás ideje, amikor a felszín alatt a magyar politikai törekvések a felvilágosodásból átfordulnak a liberalizmusba. A felvilágosodás persze részben tovább él, egyre halványuló jelenségei feltalálhatók a reformkorban is, ahogy a liberalizmus csírái is jelen vannak már az 1790-es években. Míg azonban II. József halálakor még a felvilágosodás dominál, a reformkor kezdetén már a liberalizmus az irányító eszme.

Csáky Móric kutatásai egy eddig elhanyagolt korszakot helyeztek az előtérbe. Eredményei több vonatkozásban megkérdőjelezzik az eddigi uralkodó felfogást (anélkül, hogy a szerző erre utalna), amikor a reformtörekvések 1795 utáni, felszín alatti tovább élését bizonyítja, igazolva ezzel egyes korábbi nézeteket (H. Balázs Éva). Megállapításai bizonyára vitákat váltanak ki (egy Hajnóczy József által írt, a nevelés ügyével foglalkozó kézirat téves datálására a kritika már rámutatott), s ez további kutatásra ösztönöz. Egyrészt közjogi vonatkozásban (hogyan képzelték el a magyar vezetők az országnak a Habsburg-birodalomban elfoglalt helyzetét), másrészt pedig a belső, társadalmi átalakulást, valamint magyarok és nem magyarok egymáshoz való viszonyát illetően. Csáky Móric a társadalmi vezető rétegek felfogását vizsgálja, a kutatásnak azonban a köznemesi rétegekre és a városi polgárokra is ki kellene terjeszkednie. Úgy véljük, ebben segítséget adhatnak többek közt a korabeli városi, családi könyvjegyzékek, hagyatéki leltárak könyvrajstomai, a cenzúra ellenére is igen élénk és nemegyszer szókimondó levelezés, valamint az iskolai tananyag és az oktatás szellemének ismerete. Csáky Móric megállapította, hogy a reformkor politikai vezető rétegének ismereteit és nézeteit az ország különböző területein azonos szellemben oktató és nevelő iskolák hozták egységes szintre, a szélesebb társadalmi tömegekre vajon nem érvényes? Ezek a vizsgálatok közelebb vihetnek bennünket annak a kérdésnek az eldöntéséhez is, hogy vajon az Európa-szerte győzelmesen terjedő nacionalizmussal szemben valóban megvolt-e a fejlődésben a továbbélési lehetősége a régi Hungarus patrióta tudatnak, ahogy ezt Csáky Móric sejteti. Egyébként a források közé talán érdemes volna a szárnyait ekkor igen nehéz körülmények közt és lassan bontogató magyar hírlapirodalmat is bevonnai, amelynek — a cenzúra gáncoskodásai ellenére is — bizonyára volt része az egységesülő politikai közvélemény kialakításában.

BENDA KÁLMÁN

Otto Mazal: *Byzanz und das Abendland, Ausstellung der Handschriften- und Inkunabelsammlung der Österreichischen Nationalbibliothek*. Handbuch und Katalog. Akademische Druck- u. Verlagsanstalt. Graz/Austria 1981, 538 oldal, 96 (köztük 32 több színű) képpel.

O. Mazal professzor, a bécsi Nemzeti Könyvtár kézirat- és inkunabulum-osztályának vezetője főként a bécsi nemzetközi

bizantinológiai kongresszus tiszteletére rendezett szép kiállítás katalógusát úgy készítette el, hogy az nemcsak katalógusként értékes, hanem kitűnő kultúrtörténeti összefoglalásokat is nyújt.

A mű elején a szerző bevezetést ad a bizánci és a nyugati világ kulturális kapcsolatainak kérdésébe, majd a mintegy 400 kiállított mű katalógusa következik tárgycsoportok szerint. Mindegyik csoportot rövid összefoglalás előzi meg. Így először a „Róma-gondolat” történetéről olvashatunk, a rájuk vonatkozó kiállított művek bibliográfiával történő felsorolása előtt, majd Bizánc és Nyugat történetének kapcsolatairól esik szó a 4.—15. századokban. Ezeket az általános jellegű részeket az egyes szaktudományok, szám szerint tíz, rövid középkori történetet követi, a történeti részek után a bemutatott művek katalógusával és bibliográfiájával. A bibliográfia előtt az egyes munkák könyvtárba kerülésének történetét olvashatjuk, s így többször szerepel Johannes Sambucus — kár, hogy magyar nevét nem említi a szerző, s így nem derül ki a kiváló nagyszombati orvos, későbbi királyi medicus magyar volta...

A katalógus nélkülözhetetlen mindazoknak, akik a középkori könyvek iránt érdeklődnek, sőt a rövid, de lényegremutató összefoglalások a középkori műveltség és tudomány történetével foglalkozók számára is hasznos segítséget nyújtanak. A könyv szervesen egészíti ki O. Mazal korábbi, hasonló jellegű összefoglalását, ill. katalógusát (*Wissenschaft im Mittelalter. Ausstellung von Handschriften und Inkunabeln der Österreichischen Nationalbibliothek*. Prunksaal 22 Mai bis 18. Oktober 1975, Wien, Österreichische Nationalbibliothek, 1975, 296. oldal + 32 kép).

KÁDÁR ZOLTÁN

Abdruck aller in der Wagnerischen Buchdruckerey in Ulm dermahlen sich befindenen Schriften. Mit einem Nachwort von Elmar SCHMITT. Reprint: Konstanz 1982 Universitätsverlag. 76, 32 [5] lev. + [12] l.

Az 1677-ben alapított ulmi Wagner-nyomda a 17. század végén egyike volt Németország vezető műhelyeinek. Matthäus Wagner korai halála után (1694) kiskorú fia, Christian Ulrich Wagner I. (1686—1763) a 18. század első évtizedében vette át az officina vezetését. Azonos nevű fia (1722—1804), aki 1750-től vezette az ulmi nyomdát, még apján és nagyapján is túltett igényesség terén. Az immár harmadik generációbeli Wagnernek szinte vérében

volt a szakma minden részletének ismerete, de emellett különös súlyt helyeztek a kiadványok kifogástalan, sőt esztétikailag kifejezetten vonzó formában történő elkészítésére. (Akaratlanul is felmerül a párhuzam a magyar viszonylatban majd két évszázaddal későbbi gyomai Kner Izidorral, ill. fiával, Imrével.)

Christian Ulrich Wagner II. tudatosan igyekezett készletét gyarapítani. Arra törekedett, hogy egyrészt a megfelelő típusokból minden szükséges méret felett rendelkezék, másrészt a neki legjobban tetsző betűket megszerezze. Hogy milyen következetesen tudta e fenti, kettős célkitűzését megvalósítani, azt jól tükrözi a most teljes terjedelmében hasonló formában közreadott betűmintakönyve, amelynek eredetijét az ulmi Stadtbibliothek őrzi. Az apa által 1749-ben kiadott első ilyen összeállításból, sajnos, példány nem maradt fenn, annál fontosabb, hogy a fiú által 1765-ben közreadottból igen. Ebben nem kevesebb, mint 94 betűtípusból látható minta, ami képet ad e műhely felszerelésének gazdagságáról. Három év múlva már 15 további típus bemutatásával függelékkel jelentett meg hozzá. Ennek bevezetőjében — többek között — arról írt, hogy egy más műhelyben használt bizonyos kis cicero antikva típus igen megtetszett neki, de még nem tudta megszerezni. További három esztendő múltával újabb függelékkel készített betűmintakönyvéhez, amelyben hét újabb típust mutatott be műhelyéből. Ebben már szerepel az a bizonyos kis cicero antikva, amelyről korábban írt és azóta Franciaországból sikerült megkapnia. Rendkívüli tiszteletet ébreszt ez a szinte szenvedélyes vonzalom, amellyel a szép betűk beszerzésére törekedett. Az officina fennállásának századik évfordulóján Chr. U. Wagner, 1777-ben immár a harmadik függelékkel adta közre kilenc újabb típus bemutatásával az 1765. évi betűmintakönyvéhez. Összesen tehát 125 típusból nyújt a mostani háromkiadás áttekintést, amivel túltett a neves Entder-féle nürnbergi műhely 121 betűtípusán, amely 1733-ban *Die wahlbeingrichtete Buchdruckerey* címen adott közre, és valóban mintaképül szolgált akkoriban a többi nyomda számára. (Összehasonlítással álljon itt, hogy a viszonylag jól felszerelt löcei Brewer-műhelyben Pavercsik Ilona kutatásai szerint a 18. század első felében egyszerre kb. 40 típust használtak. A nagyszombati Egyetemi Nyomdában természetesen többet.)

Az ulmi Wagner-nyomda a már említett gazdagságán és igényességén kívül még azzal kitűnik, hogy termékeiből egy példányt gondosan félreraktak és megőriztek. E szinte hiánytalan gyűjtemény ma a helyi

városi könyvtár büszkesége. Várható, hogy a kiadványok bibliográfiája, valamint az összes könyvdísz (záródísz, fejléc, iniciálé stb.) rendszerezett és teljességre törekvő reprodukciója a közeljövőben napvilágot fog látni. Erre a különleges szakmai csemegére sokan várnak majd világszerte. E feladat megoldására Elmar Schmitt vállalkozott, aki utószóval látta el az általa most megjelentetett érdekes és fontos betűmintakönyvet.

BORSA GEDEON

Henryk Bogdański, Dziennik podróży z lat 1826 i 1827. Red. Józef DŁUGOSZ i Józef Adam KOSIŃSKI. Kraków 1980. Wydawnictwo Literackie, 253.

A kiadvány az 1824-ben Lembergől Bécsbe, onnan 1826-ban Pesten át Görögországba indult, majd 1827-ben Triesztből Magyarországon keresztül Przemyslbe hazatérni kényszerült diák kortörténeti érdekességű, kiadatlan útinaplóját tartalmazza. Az Ossolineumból előkerült kéziratból eddig csupán az a pár lap jelent meg egy gyűjteményben, amelyek a jeles könyvtár-alapító utolsó bécsi napjairól és haláláról emlékeznek (*Józef Maksymilian Ossoliński. Człowiek i pisarz.* Lwów 1928). A monarchia országait érintő kultúrtörténeti érdekességek közül ezúttal csak a magyarországi művelődéstörténeti elemeket említjük, s a könyvekre, könyvtárakra vonatkozó pesti megfigyeléseket emlíjük ki.

A joghallgató H. Bogdański irodalmi, történeti érdeklődésű honfitársával, Franciszek Zablockival, szabadon látogatják a pesti egyetemet, könyvtárát, a „Museum Nationale” gyűjteményeit, a pesti német és budai színházat s kávéházakat; a sajtóból galíciai, lengyelországi hírekről értesülnek. S ha a politikai eszmecserékre s találkozássokra alkalmas kávéházi életéről megjegyzik, hogy ilyen a galíciai titkosrendőrség miatt Lwówban elképzelhetetlen, a könyvtárakban már találnak olyan könyveket, amelyek olvasása itt is tilos (51.1.). Viszont a pesti könyvtárakos kirakataiban az újak között láthatók olyan „liberálisabb szellemű” könyvek, amelyek a bécsi vagy lengyelországi útletekből egyaránt hiányoznak (52.1.). Sőt államférfiak és szabadsághősök képeit is látta, amelyeket másutt a hatóság „begyűjtött”. Az egyetemi könyvgyűjteményt (ksei) 60000 műre becsüli; de a különböző épületekben raktározott, kevés új könyvet tartalmazó állomány nincs megfelelően rendezve, kicsi az olvasóterem, igaz hogy az olvasó is kevés. Úgy találják, hogy a kevésbé fejlett magyar irodalmi nyelven viszonylag kevés

könyvet írtak; a magyarok anyanyelvükön és a latinon kívül idegen élő nyelven alig olvasnak. A szegényes budai és pesti kölesönkönyvtárban jobbára ismert és hitvány „romansokat” kölesönöznek. A nemzeti könyvgyűjteményt (kisebgyűjtemény, amely 40000-re tehető, még nem nyitották meg az olvasók előtt. Ezek nagy része magyarul és latinul íródott, s a nemzeti művelődést szolgálják. Közlebbi értékelést nem tud adni, mert még nincs katalógusjegyzék a rendezetlen könyvekről, s ezért ez a „kincs” nem áll az olvasók rendelkezésére; anyagi alap hiányában egyelőre így is marad (77—78).

Érdemes emlékeztetni az ifjú naplóírónak Ossoliński bécsi könyvtárában alkalmazott Szczyński Boczkowskival fenn tartott kapcsolatára, s ezzel összefüggésben az 1790 óta Bécsben lakó, 1809-től császári udvari könyvtárigazgatóvá kinevezett J. M. Ossoliński munkásságára vonatkozó méltató följegyzésekre (207—212, 238—240), az ott tanuló lengyel diákok legfőbb művelődési központjának jellemzésére.

Bogdański Przemysłbe s Lwówba vissza-

térve, levelezésben maradt Zablockival, akinek sikerült a Múzeum könyvtárában különféle művekhez hozzájutnia. 1827 őszén arról értesíti, hogy megtalálta a *Letzte Wahrung für Pohlen* c. könyvet, amely Hugo Kollataj, *Ostatnia przestroga dla Polski* (Warszawa 1790) broszúrájának 1794-ben Bázelen megjelent fordítása. Ismerve barátja alkotmányjogi érdeklődését, Kollataj egy másik művének német fordításáról is említést tesz, s eredetijeként *Początek i koniec Konstytucji 3-go Maja 1791* c. munkát jelöl, helyesen *O ustanowieniu i upadku konstytucji polskiej 3 Maja 1791* (Metz 1793), amelyet S. B. Linde fordításában még abban az évben kiadtak Lipcsében. Számos új francia és angol nyelvű könyvre is hivatkozik, szinte olvasónaplószerűen sorol föl általa elért műveket. Hasonló könyvek felkutatására ösztönzi Bogdańskit az otthoni gyűjteményekben. A pesti eseményekről is tudósító levelezés (229—237) értékes kiegészítése a könyvtörténeti érdekességű naplókiadásnak.

HOPP LAJOS

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1982. X. 27. — Terjedelem: 8,4 (A/5) ív
83.11360 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

<i>Mészáros István</i> : Az 1806-i Ratio Educationis népiskolai tankönyvei	129
<i>Heverdle László</i> : A Martinovics-páholy antiklerikális sajtópolitikája	138
<i>Kőszegfalvi Ferenc</i> : „Délsziget” 1946–1947 (Egy hódmezővásárhelyi irodalmi folyóirat története)	154

K Ö Z L E M É N Y E K

<i>Bessenyei József</i> : Egy olvasó nemesúr a 16. században	165
<i>V. Kovács Sándor</i> : Balassi Bálint antik olvasmányaihoz	170
<i>Csonka Ferenc</i> : Újabb adatok Bocatius(?) egyik röpiratához	171
<i>Zsigmondy Árpád—Zsigmondy Árpádné</i> : Adalékok két 17. századi naptárhoz	181
<i>Kókay György</i> : Egy Bessenyei-mű sajtóvisszhangja 1773-ban	182
<i>Fried István</i> : Pompéry János, a cenzúra és a horvátok	184
<i>Sándor László</i> : A kárpát-ukrajnai magyar könyv- és lapkiadás, nyomdászat és könyvkereskedelem 1919–1980-ig	186

FIGYELŐ

<i>Borsa Gedeon</i> : Kiállítás a magyar reneszánszról Schallaburgban	195
<i>Henning, Hans</i> : Die Bibliothek der Nationalen Forschungs- und Gedenkstätten ...	197
<i>Borsa Gedeon</i> : Az ötszáz éves ausztriai könyvnyomtatás	208

S Z E M L E

<i>Jókai-kódex, XIV—XV. század. Bev. és kiad. P. Balázs János. Bp. 1981. (Tarnai Andor)</i>	210
<i>Clavis Typographorum Librariumque Italiae 1465—1600. Ed. G. Borsa (Fülöp Géza)</i>	212
<i>Szabó Flóris</i> : A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár kéziratkatalógusa. Bp. 1981. (<i>Körmendy Kinga</i>)	214
<i>A Ráday Gyűjtemény Évkönyve II. (Heltai János)</i>	216
<i>Rozsondai Marianne</i> : Anton Koberger működése és a Koberger-kötések problémája (<i>Beöthyné Kozocsa Ildikó</i>)	217
<i>Csáky, Moritz</i> : Von der Aufklärung zum Liberalismus. Wien, 1981. (<i>Benda Kálmán</i>)	218
<i>Mazal, Otto</i> : Byzanz und das Abendland. Graz, 1981. (<i>Kádár Zoltán</i>)	219
<i>Abdruck aller in der Wagnerischen Buchdruckerey in Ulm dermahlen sich befindenen Schriften. Konstanz, 1982. (Borsa Gedeon)</i>	219
<i>Bogdanski, Henryk</i> : Dziennik podrozy lat 1826 i 1827. Kraków, 1980. (<i>Hopp Lajos</i>)	220

SOMMAIRE

<i>Mészáros, István</i> : Les manuels d'école primaire de la Ratio Educationis de 1806	129
<i>Heverdle, László</i> : La politique de presse anticléricale de la loge Martinovics	138
<i>Köszegfalvi, Ferenc</i> : „Délsziget” 1946–1947. (L'histoire d'une revue littéraire de Hódmezővásárhely)	154

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Bessenyei, József</i> : Un lecteur de la noblesse au XVI ^e siècle (La liste des livres de Ferenc Zay de 1553)	165
<i>V. Kovács, Sándor</i> : Les lectures antiques de Bálint Balassi	170
<i>Csonka, Ferenc</i> : Des données nouvelles à un des pamphlets de Bocatius (?)	171
<i>Zsigmondy, Árpád—Mme Zsigmondy</i> : Quelques contributions à deux calendriers du XVII ^e siècle	181
<i>Kókay, György</i> : L'écho de presse d'un ouvrage de Bessenyei de 1773	182
<i>Fried, István</i> : János Pompéry, la censure et les Croates	184
<i>Sándor, László</i> : La publication des livres et des revues, l'imprimerie et le commerce des livres hongrois dans l'Ukraine des Karpathes de 1918 à 1980	186

CHRONIQUE

<i>Borsa, Gedeon</i> : Une exposition sur la renaissance hongroise à Schallaburg	195
<i>Henning, Hans</i> : Die Bibliothek der Nationalen Forschungs- und Gedenkstätten. Vergangenheit und Gegenwart der Zentralbibliothek der deutschen Klassik	197
<i>Borsa, Gedeon</i> : Le cinq centième anniversaire de l'imprimerie d'Autriche	208

REVUE

Le codex Jókai, XIV ^e —XV ^e siècles. La transcription fidèle et le correspondant latin du monument linguistique. Introduction et notes par János P. Balázs. Bp. 1978. (Codices Hungarici VIII.) (<i>Tarnai, Andor</i>)	210
Clavis Typographorum Librariorumque Italiae. 1465—1600. Ed. G. Borsa (<i>Fülöp, Géza</i>)	212
Szabó, Flóris: Le catalogue des manuscrits de la Bibliothèque de l'Abbaye de Pannonhalma. Les manuscrits antérieurs à 1850. Bp. 1981. Bibliothèque Nationale Széchényi. (Les catalogues des bibliothèques ecclésiastiques de Hongrie. 2.) (<i>Körmendy, K.</i>)	214
Les Annales de la Collection Ráday 1981. Bp. 1982. (<i>Heltai, János</i>)	216
Rozsondai, Marianne: L'activité d'Anton Koberger et le problème des reliures Koberger. — Bp. 1978. (<i>Mme Beöthy—Kozocsa, Ildikó</i>)	217
Csáky, Moritz: Von der Aufklärung zum Liberalismus. Wien, 1981. (<i>Benda, Kálmán</i>)	218
Mazal, Otto: Byzanz und das Abendland. Graz, 1981. (<i>Kádár, Zoltán</i>)	219
Abdruck aller in der Wagnerischen Buchdruckerey in Ulm dermahlen sich befindenen Schriften. Konstanz, 1982. (<i>Borsa, Gedeon</i>)	219
Bogdanski, Henryk: Dziennik podrozy lat 1826 i 1827. Red. Józef Dlugosz i Józef Adam Kosinski. Kraków, 1980. (<i>Hopp, Lajos</i>)	220